

BOHDAN KUKHARENKO

GENEZA STEREOTYPU KATOLIKA I KATOLICYZMU W PRAWOSŁAWNEJ ROSJI

Historia religii, tak samo jak historia narodowości, naznaczona jest uprzedzeniami i urazami ludzi należących do różnych wyznań, ale mających wspólne korzenie w chrześcijańskim Kościele. Niestety, dużo faktów z historii Rosji przyczyniło się do powstania negatywnego stereotypu katolika i katolicyzmu. Wnikliwa analiza tej problematyki znajduje się jeszcze w początkowym stadium badań, co jest związane z brakiem zainteresowania nią ze strony specjalistów historii Kościoła.

Chrzest Rusi miał miejsce w 988 r. Odbył się z woli księcia Włodzimierza przy pomocy duchowieństwa greckiego. Mówiąc o tym wydarzeniu, trzeba zwrócić uwagę na kilka szczegółów. W chrystianizacji Słowian wschodnich nie uczestniczyli misjonarze, jak to było u innych narodów tej części Europy. Nowa wiara stała się religią księcia i jego rodziny, miała gotową wewnątrzkościelną strukturę, przyjętą z Bizancjum, i rozprzestrzeniała się na wszystkich jego poddanych.

Pierwsze uczucie Rusów wywołane nową wiarą, jak podaje nieznan autor *Powieści minionych lat*¹ opowiadając o problemach wyboru wiary przez księcia Włodzimierza, to wielki zachwyty zewnętrzną stroną liturgii. Tak jest dotychczas. Poczucie piękna łatwo znajdowało drogę do prostego człowieka, chociaż było pozbawione treści wewnętrznych, które w późniejszych czasach poddane były daleko idącej transformacji w świadomości ludowej. Właśnie

BOHDAN KUKHARENKO – doktorant w Instytucie Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; e-mail: kukharenko@yahoo.com

¹ Oprac. F. Siedlicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999.

motyw zewnętrznego przywiązania jest jedną z charakterystycznych cech rosyjskiego prawosławia².

Kościół łaciński kontynuował rozwój grecko-rzymskiej cywilizacji, chrystianizując ją. Biskup dla mieszkańców miasta był autorytetem, występował w obronie ich interesów, dostąpiwszy pełnomocnictwa od narodu. Trudno nie dostrzec tu municypalnych wpływów starożytnego świata³.

Greckiemu duchowieństwu, sprowadzonemu do Kijowa przez Włodzimierza, brakowało chęci do pracy z wiernymi. Podtrzymywana przez księcia i cały aparat państwowy nowa wiara miała zwyciężyć bez udziału misjonarzy, czynił to książę władzą feudała. W tym okresie rozpoczęła się synteza władzy świeckiej i kościelnej, również przedtem książę reprezentował naród przed bogami⁴. Będąc w pełnej zależności od swego władcy, biskupi nie myśleli o uwolnieniu się spod opieki świeckiej, zresztą taki sam model stosunków kościelno-państwowych panował w rodzinnym Bizancjum.

Nauka udzielana miejscowym duchownym była powierzchowna. Wszystko sprowadzało się do odprawiania liturgii i śpiewów religijnych. Z wyjątkiem *Nauki Wiary Prawosławnej* Jana Damasceńskiego, w Rusi Kijowskiej przed najazdem mongoło-tatarskim, 1238-1242, nie było żadnych tłumaczeń dzieł teologicznych na język cerkiewnosłowiański. Istnienie tylko jednego tłumaczenia wskazuje na to, że prawosławie od samego początku było nieoświecone⁵. Takie duchowieństwo samo nie mogło zrozumieć do końca tego, w co wierzy Cerkiew prawosławna, nie mówiąc już o wytłumaczeniu zachodzących różnic między wschodnim a zachodnim obrządkiem.

Od samego początku był odczuwany dotkliwy brak duchownych. Z tego względu państwo wprowadziło przymusowy pobór kandydatów. Po odbyciu krótkiego kursu nauki, polegającym zazwyczaj na uczeniu się na pamięć obrządku liturgicznego, kapłan był już gotowy do święcenia. W tamtych czasach było czymś naturalnym przejmowanie zawodu po ojcu. Taki stan rzeczy przeniknął również do Cerkwi prawosławnej.

Szlachta i kupcy przejęli grecki zwyczaj budowania cerkwi domowych, przez co kapłan stawał się jeszcze jednym służącym. Ostatecznie praktyka ta przerodziła się w wyświęcanie niewolników i zależnej ludności na księży,

² T. P i k u s, *Katolik w Rosji*, Warszawa 2003, s. 302.

³ Ю. Д а н з а с, Религиозный путь русского сознания, „Символ” [Париж] 1997, № 37, s. 178.

⁴ А. К а р т а ш о в, Очерки по истории Русской Церкви, t. I, Москва 1991, s. 215.

⁵ Д а н з а с, Религиозный, s. 179.

pozostawiając ich w poddaństwie. Taki zwyczaj był piętnowany przez patriarchę Hermana⁶.

Samo chrześcijaństwo ruskie w okresie przed najazdem mongolskim było bardzo powierzchowne i obrzędowe. Ludność w szerokiej swej masie nie rozumiała ani sensu nowej wiary, ani sensu form liturgicznych⁷.

Trzeba podkreślić jeszcze jedną specyficzną cechę ruskiego prawosławia. Dla znalezienia odpowiedzi na powstające pytania związane z wiarą lub życiem duchowym, lud udawał się po radę nie do swych proboszczów, ale do mnichów. Przyjęcie reguły studyjskiej spowodowało, że klasztor stał się odizolowany od życia poza jego murami. Wykonywanie surowych praktyk i modlitw, w wielu klasztorach zakaz nawet prowadzenia rozmów ze świeckimi, podnosił ich prestiż. Naród považał mnichów⁸. Mnisi jednak nie zmienili zwyczajów ludzi wierzących. Ponadto, umierając dla świata, wstępując do klasztoru, nie stawali się przykładem dla znajdujących się poza jego murami. Możliwość zbawienia świeckich była ograniczana. Następująca polaryzacja spowodowała tolerancję dla grzechu, wprowadziła go do codzienności. Grzeszny człowiek całą swą nadzieję pokładał w miłosierdziu Pańskim, które nie ma granic. Zbawienie było zależne od modłów i praktyk pokutnych, codzienne uczynki stawały się niczym przed łaską Bożą⁹. Dzięki takiemu pojmowaniu grzechu pojawiło się przysłowie: „nie popełniwszy grzechu, nie możesz za niego żałować, bez żalu nie dostąpisz zbawienia”. Co więcej, łatwość uzyskania zbawienia za pomocą łaski Bożej spowodowała niewiarę we własne siły. Bóg ma sam zorganizować nie tylko duszę człowieka, ale i jego życie doczesne¹⁰. Wyrządziło to w przeszłości i nadal wyrządza dużą szkodę moralności prawosławnych Rosjan.

W wyścigu za Absolutem gubi się osobowość, pojawia się odpowiedzialność zbiorowa. Negatywne nastawienie do katolików w X-XIII wieku przejawiało się sporadycznie i było wynikiem wpływu duchowieństwa greckiego. Nie wykluczono, że takie nastawienie nie obeznani z dogmatyką ludzie często mogli przyjmować za prawdę nowej wiary.

⁶ К а р т а ш о в, Очерки, т. I, s. 208-210.

⁷ Я. К у х а ж е в с к и й, От белого царя до красного (фрагменты), w: Польская и русская душа от Адама Мицкевича и Александра Пушкина до Чеслава Милоша и Александра Солженицына. Антология, Варшава 2003, s. 372.

⁸ Д а н з а с, Религиозный, s. 180.

⁹ Тамże.

¹⁰ Н. Б е р д я е в, Русская и польская душа, w: Польская и русская душа, s. 161.

W historii Rusi przed najazdami Mongołów władza świecka swobodnie i bardzo chętnie kontaktowała się z Europą łacińską. Przykład temu dał już sam św. Włodzimierz, wyprawiając i przyjmując u siebie nie tylko posłów innych państw, ale także przedstawiciele papieskich¹¹. Podział Kościoła na zachodni i wschodni w 1054 r. prawie nie był zauważany w metropolii kijowskiej. Książęta zawierali sojusze dynastyczne i wojskowe i zwracali się do papieża z prośbami o rozsądzanie ich sporów (np. sprawa księżny Jewpraksji i jej męża Henryka, spór księcia Izjasława z braćmi o władzę w Kijowie). Prowadząc handel tranzytowy, utrzymując u siebie najemników-katolików, widzieli w łacinnikach partnerów w stosunkach korzystnych dla obu stron. Wszystkie spory z państwami katolickimi nosiły terytorialny albo dynastyczny charakter i nie miały podłoża religijnego.

Najazd Mongołów zniweczył istniejące stosunki. Centrum życia polityczno-duchowego ze zniszczonego Kijowa przeniosło się najpierw do Włodzimierza, a potem do Moskwy. Jarzmo mongolskie z powodu niebezpieczeństwa podróży przerwało kontakty duchowieństwa ruskiego z Konstantynopolem. To zmusiło metropolię do większej samodzielności, co w sytuacji faktycznej izolacji kraju sprzyjało formowaniu się Cerkwi narodowej. Wiadomości przynieszone przez nielicznych pielgrzymów o zniszczeniach w Konstantynopolu – stolicy ówczesnego świata, poczynionych przez krzyżaków, w połączeniu z walką przeciw rycerzom zakonu Panny Marii i ze Szwedami zmieniły opinię szerokich mas na negatywną wobec katolicyzmu¹².

W tej sytuacji Cerkiew prawosławna stała się symbolem nacji, utożsamiając się z jej problemami i konsolidując do walki z wrogiem zewnętrznym. W okresie między ujarzmieniem Rusi Kijowskiej a wywyższeniem Moskiewskiego Księstwa Cerkiew po raz pierwszy stała się ludową. Nastąpiła synteza narodowych i religijnych ideałów, harmonia między świecką i duchową władzą. Zabrakło autorytetu księcia, nadwątlonego ciągłymi walkami międzydzielnicowymi. W tym czasie Cerkiew niosła jedyną dla człowieka radość – piękną liturgię i wspaniałą śpiew. To pomagało narodowi zachować swoje oblicze i nie poddać się regresowi do pogaństwa. Cerkiew podtrzymywała pragnienie moskiewskiego księcia, aby na nowo złączyć wszystkie księstwa w jedno państwo, dlatego stolicę metropolii przeniesiono z Włodzimierza do Moskwy. Metropolia ta nie miała już tak wyraźnych cech prawosławia greckiego.

¹¹ К а р т а ш о в, Очерки, т. I, s. 134.

¹² Д а н з а с, Религиозный, s. 183.

Mając wspólne korzenie z Rzymem, Cerkiew w Bizancjum nie mogła w swoim działaniu kierować się kryterium narodowości. Przeszkadzała w tym też wielonarodowość imperium. Cerkiew rosyjska bardzo czujnie reagowała na mieszanie się z sąsiadami wyznającymi inną wiarę. Prawosławie od tego czasu stało się nieodłączne od procesu rusyfikacji. Możemy stwierdzić, że od tej pory wyznanie stało się równoznaczne z pojęciem narodowości¹³. Przebywając w owym czasie w ujarzmieniu dla monoetnicznej Rusi, zrodziła się potrzeba utwierdzania się w innych. Według tego pełnia życia w państwie stała się możliwa tylko po przyjęciu prawosławia i poddaniu się rusyfikacji. Jedno stało się nieodłączne od drugiego. Takie podejście było obce zarówno dla Bizancjum, jak i dla Rzymu.

Ideał życia mniszego też uległ transformacji. Po latach chaosu życie w kinowi odradza św. Sergiusz Radonieżski. Zaczyna żyć problemami kraju, czemu daje świadectwo, wysyłając dwóch braci do walki z Tatarami na polu Kulikowskim. Udział duchowieństwa w walce o wyzwolenie narodowe dodał Cerkwi jeszcze większego autorytetu. Mnisi znowu stali się nauczycielami życia, wspomagając białe duchowieństwo, ciągle nieoświecone w swojej wielkości¹⁴.

Właśnie w XV wieku teologicznej niewiedzy na Ruś dotarła wieść o unii we Florencji. Współczesny metropolita kijowski Izydor, Grek z pochodzenia, stał się zwolennikiem unii. Nie został jednak zrozumiany w Moskwie i musiał uciekać, ratując własne życie. Od tego czasu w Księstwie Moskiewskim jest obecna myśl o własnej świętości, niezależnej od zewnętrznych autorytetów. Zdobycie Konstantynopola przez Turków (1453) było odbierane wyłącznie jako kara za herezję, jakiej dopuściło się duchowieństwo bizantyjskie. Mnich Filoteusz, autor teorii „Moskwa to Trzeci Rzym”, sformułował w pierwszej połowie XVI wieku wyobrażenie o istnieniu prawdziwego chrześcijaństwa tylko w Rosji, które przyjął naród i elity. Jako spadkobierca duchowy Rzymu i Konstantynopola, Moskwa była wyłącznym posiadaczem Prawd Wiary¹⁵. Powstanie patriarchatu moskiewskiego zakorzeniło tę tezę nie tylko wśród elit, ale także u ogółu wierzących¹⁶.

Nowy okres w prawosławno-katolickich relacjach nastąpił w związku z działalnością Maksyma Greka. Pobierał on naukę w Wenecji i Padwie,

¹³ Там же, s. 184-185.

¹⁴ Там же, s. 187.

¹⁵ Ф и л о ф е й, Послание о злых днях и временах, в: Памятники литературы древней Руси. Конец XV– первая половина XVI века, Москва 1984, 453.

¹⁶ Д а н з а с, Религиозный, s. 197-198.

będąc mnichem na Górze Athos, cieszył się wielkim poważaniem na Rusi. Błądność katolicyzmu tłumaczył tym, iż swoje logiczne konstrukcje opierał na filozofach antycznych i na prawie rzymskim, nadając im taką samą wagę jak Ojcom Kościoła. Rosyjskie duchowieństwo w owym czasie ze wszystkich pogan znało tylko Finów i Tatarów. Z tego względu pojęcie pogańskich filozofów u kleru prawosławnego kojarzyło się z kimś w rodzaju szamana. Takie rozumienie przeniosło się do dziedziny teologii. Swoim nauczaniem Maksym dał podstawy do przekonania, że tylko w Moskwie przetrwała prawdziwa wiara, która była bardzo cenna, gdyż pochodziła od cudzoziemca będącego na wyższym szczeblu cywilizacyjnym¹⁷.

Polityczna realizacja szczególnego statusu Księstwa Moskiewskiego znalazła swój wyraz w latach sprawowania rządów przez Iwana III (1440-1505). Po zawarciu związku małżeńskiego z Zofią Paleolog, ostatnią spadkobierczynią imperatorskiego domu z Bizancjum, wielki książę ogłosił swoje państwo następcą bizantyjskiego imperium.

Szczególną uwagę musimy zwrócić na problem XVI wieku. W owym czasie Europa żegnała się z chrześcijańskim uniwersalizmem średniowiecza. Był to czas powstania państw narodowych, a religia zaczęła wyrażać ich interesy. W prawosławiu zaistniał niebezpieczny ruch grożący zniszczeniem dotychczasowej symfonii między państwem a Cerkwią.

Katolicyzm z jeszcze jednego powodu był nie do przyjęcia w państwie rosyjskim. W łacińskiej Europie żyła idea ograniczenia władzy ogólnie przyjętymi kryteriami moralności. Jako przykład może posłużyć historia niejednego ekskomunikowania imperatorów niemieckich i, co z tego wynika, likwidacja wszystkich zobowiązań poddanych wobec swego władcy. Przyjęcie takich norm w Rosji graniczyłoby z rewolucją, która zmieniłaby los kraju. Tak się jednak nie stało.

Rosyjską odmianę modelu zachodniego reprezentowała grupa zwolenników Nila Sorskiego (1433-1508), która nosiła nazwę „niestiażateli”¹⁸. Oddając hołd władzy, odrzucali oni tezę o niestosowaniu do panującego norm chrześcijańskich, o stworzeniu podwójnej moralności. Stawiali na moralny autorytet Cerkwi, piętnując niegodziwe zachowanie hierarchów¹⁹. Ich przeciwnikami

¹⁷ Tamże, s. 192.

¹⁸ Niezbierający, niegromadzący (z ros.). Prezentowali te same poglądy, co zakony żebrzące w Kościele katolickim: zakazywali Cerkwi posiadania majątku ziemskiego, osądzali przepych strojów i mieszkań wyższego duchowieństwa itd. (przyp. autora).

¹⁹ Ю. Б а б и н о в, Эволюция государственно-церковных отношений в Российской империи, w: *Cywilizacja Rosji imperialnej*, red. P. Kraszewski, Poznań 2002, s. 266.

byli uczniowie Józefa Wołockiego (1440-1515). Uznawali oni autorytet państwa w życiu społeczno-politycznym. Ubóstwiali cara i przyczynili się do powstania jego kultu na Rusi. Panujący nie odpowiadał przed nikim za swoje czyny. Przedstawiciel tego kierunku pisał: „Car przez swoją cielesność jest podobny wszystkim ludziom, władzą jest porównywalny tylko z Bogiem”²⁰. Tak rozumiana władza automatycznie stawiała cara ponad wszystkimi sądami ludzkimi, również kościelnymi. Bezpośrednim uczniem tego zwycięskiego kierunku był car Iwan Groźny (1530-1584).

Można przypuścić, że zwycięstwo „niestiażatelej”, którzy zaprzeczali nieograniczonej władzy monarchy, doprowadziłyby z konieczności do uznania wyłącznie duchowego autorytetu dla Cerkwi, co znacząco zbliżyłoby bratnie Kościoły – wschodni i łańciński.

Czasy od końca XVI aż do początków XVIII wieku stały się dla młodego państwa rosyjskiego ciężką próbą. W dziedzinie religijnej moment wypróbowania nastąpił w 1596 r., kiedy była zawarta unia brzeska, nie przyjęta w Moskwie. W sferze polityki były to awantury Samozwańca i wojny z Rzeczpospolitą, znajdującą się u szczytu swojej potęgi.

Polska była postrzegana jako odwieczny wróg, bo posiadała część ziem ruskich i pragnęła poszerzyć swoje wpływy na pozostałe. Taką spuściznę otrzymała Rzeczpospolita po unii lubelskiej (1569). Elita polska – będąca wyznania katolickiego – w pełni rozumiała niebezpieczeństwo wynikające z wyznania prawosławnego większości ludności wschodniej części państwa. Niebezpieczeństwo zwiększyło się po erygowaniu patriarchatu moskiewskiego (1589). Idea Trzeciego Rzymu znalazła zrozumienie, teraz przyszedł czas na ekspansję młodego państwa w imię obrony i zbierania wszystkich wschodnich chrześcijan razem pod przywództwem Moskwy. Idea religijna stając się programem politycznym, wymaga istnienia wroga zewnętrznego. W danym przypadku miał nim być Kościół katolicki. Sprzyjała temu doktryna polityczna Rzeczypospolitej, istniejąca od czasów Kazimierza IV Jagiellończyka (1427-1492), ostateczny swój kształt przybrała po unii w Lublinie. Polskę spostrzegano jako *antemurale* – pogranicze świata chrześcijańskiego, ostoję i krawędź cywilizacji łańcińskiej i cywilizacji w ogóle²¹.

W 1. poł. XVII wieku można zaobserwować proces hermetyzacji w społeczeństwie rosyjskim. Czasy bezkrólewia i wojny z najeźdźcami były pokonane tylko dzięki poparciu idei niepodległości udzielonemu przez Cerkiew.

²⁰ Н. З е р н о в, Москва – Третий Рим, „Символ” [Париж] 1997, № 37, s. 284.

²¹ А. В е н г е р, Рим и Москва 1900-1950, Москва 2000, s. 435.

W pamięci narodowej wojna związała się z obroną prawosławia i własnej tożsamości. Sprzyjał temu ówczesny patriarcha Herman, były bojarzyn i wojewoda. Swoimi wezwaniami, a jeszcze bardziej męczeńską śmiercią zachęcił naród do walki. W wyniku tego nastąpiła silna synteza państwa z Cerkwią, czego faktem było objęcie władzy w kraju przez patriarchę Filareta, sprawującego rządy razem ze swoim synem Michałem (1596-1629).

Obca interwencja sprzyjała zaniechaniu kontaktów z Europą Zachodnią, która była odbierana jako wróg. Istniał wtedy dla katolików zakaz przekroczenia granic państwa i podróżowania przez jego teren. Niechęć dochodziła do tego stopnia, że w 1631 r. postanowiono nie werbować do armii cudzoziemców wyznania katolickiego²². Starając się zapobiec stosunkom Rosjan z heretycką kulturą zachodnią, starano się korzystać z pomocy Europejczyków tylko w skrajnych przypadkach. Na ogół ograniczano się do rzeczy materialnych i technicznych²³. Wojna z Rzeczpospolitą od tego czasu przyjęła charakter chroniczny, co z kolei sprzyjało ujednocnieniu pojęć: Polak–katolik–wróg.

W połowie XVII wieku w Cerkwi zaczął się zaznaczać kryzys wewnętrzny, który przerodził się w rozłam. Dla rozwiązania powstałych problemów, Cerkiew musiała stać się bardziej samodzielna, rządzić się własnym ustawodawstwem. Jednak, walcząc ze sprzeciwem swoich wiernych wobec wprowadzenia reform, zwróciła się o pomoc do władzy. Ten wybór całkowicie pozabawił ją manewru w przyszłości²⁴. Mając wspólne interesy z państwem, do swoich ideologicznych niezgodności z katolicyzmem dodał państwowe postreganie Rzymu jako swego przeciwnika politycznego.

W 2. połowie stulecia zaszły istotne zmiany. W wyniku wojen z Rzeczpospolitą po raz pierwszy w skład państwa weszły tereny zamieszkałe przez wyznawców katolicyzmu. Młode pokolenie poznawało kulturę swoich zachodnich sąsiadów, będących w szeregach armii rosyjskiej. Zaczęła się nowa epoka w państwie.

Sytuacja Cerkwi prawosławnej na nowo zajętych terenach też była szczególna. Znajdując się pod presją katolickich apologetów, hierarchia Cerkwi musiała podjąć polemikę w sprawie obrony własnej wiary, co zmuszało ją do posługiwania się metodą scholastyczną dla udowodnienia swoich racji. Założona przez metropolitę kijowskiego Piotra Mohyłę Kijowska Akademia

²² Э. В и н т е р, Папство и царизм, Москва 1964, s. 105.

²³ Н. С. Т р у б е ц к о й, Взгляд на русскую историю не с запада, а с востока (фрагменты), в: Польская и русская душа, s. 309.

²⁴ Д а н з а с, Религиозный, s. 206-207.

Duchowna oraz działalność samego pasterza przyczyniły się do ponownego zalegalizowania Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej. Odbyta tą drogą pośrednia „latynizacja” wносиła do rosyjskiego prawosławia nowe trendy, obce dotychczasowej tradycji wielkoruskiej²⁵. Powodowało to niechęć do zmian wprowadzonych w Cerkwi i do ukraińskich duchownych, często kształcących się w katolickich ośrodkach na Zachodzie.

Już za rządów Aleksego Michajłowicza (1629-1679) zaczęto zapraszać fachowców z za granicy do zreorganizowania armii. Obejmowali oni również posady na dworze. Współzawodnictwo angielskich, niemieckich i holenderskich kupców nie przeszkadzało im zamieszkiwać razem nową dzielnicę Moskwy – Niemiecką Słobodę. Od tego momentu katolicy otrzymali prawo do zamieszkania w państwie i wyznawania swojej wiary. Zaznaczyć trzeba, że ideały przynoszone w owym czasie z za granicy nie wywoływały sprzeciwu ludności, gdyż narody, od których je zapożyczali, nigdy nie były wrogami Rosji.

Poddani cara po raz pierwszy otrzymali możliwość dłuższego przebywania poza granicami kraju. W wyniku takich wyjazdów zdarzały się przejścia na katolicyzm, co nie sprzyjało zmianie negatywnego stosunku do Rzymu²⁶.

Znajdując się w izolacji od reszty Europy, Rosja „odkrywała” ją w momencie pojawienia się tam antykatolickiego nastawienia. W XVIII wieku Moskwa nawiązała kontakty z najbardziej rozwijającymi się państwami, włącznie protestanckimi. Ucząc się nowych zawodów od Europejczyków, Rosjanie przyjmowali również ich wartości duchowe, w danym wypadku nienawiść i pogardę do Kościoła katolickiego oraz całej jego historii. W poprzedniej epoce katolik kojarzył się z Polską, co obrażało narodową dumę Rosjan. Teraz pojęcie katolicyzmu zaczęto łączyć z czymś godnym pogardy i anachronicznym, niegodnym miana człowieka światłego²⁷. Dla Rosjan, jak powszechnie wiadomo, duże znaczenie ma opinia obcokrajowców o nich. Jeszcze jedna cecha charakteru, która jest właściwa dla tych Słowian, to pogarda dla słabego. Jednak narody górujące nad nimi w sferze duchowej i materialnej, a szczególnie te, które są w stanie skutecznie sprzeciwiać się ich zapałom, zawsze są przez nich poważane. Wojny z katolicką Rzeczypospolitą, która wtedy była słaba i przegrywająca, nie mogły sprzyjać zainteresowaniu wśród elity rosyjskiej jej wartościami. Nastawienie do Kościoła katolickiego

²⁵ A. W a l i c k i, *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, Warszawa 2002, s. 22.

²⁶ Е. Ц и м б а е в а, *Русский католицизм. Забытое прошлое российского либерализма*, Москва 1999, s. 35.

²⁷ Д а н з а с, *Религиозный*, s. 214.

było negatywne. Odbieranie katolicyzmu jak czegoś zacofanego, tkwiącego w czasach średniowiecza, przeszkadzało i nadal przeszkadza Rosjanom w obiektywnym spojrzeniu na katolicyzm²⁸. Drugim państwem po Rzeczypospolitej, które w XVIII wieku zaczęli poznawać Rosjanie, jest Francja. Jej ateizm, rewolucja i śmierć króla ugruntowały negatywny stosunek do katolików.

Całe XVIII stulecie było epoką zmian poprzednio istniejącego układu w państwie. Zmiany te nie przyniosły pozytywnych zmian dla Cerkwi rządzącej. Jej biedny kler parafialny nie przejawiał tendencji do renesansu intelektualnego, całe swe siły skupiając na ściąganiu opłat od wiernych. Duchowny Regulamin Piotra I (1721) oddawał duchownego w ręce dziedzica, który mógł mu wymierzać kary cielesne²⁹. Nie sprzyjało to podniesieniu prestiżu duchownych w oczach wiernych. Przejęcie przez elity wzorców zachodnich i podniesienie poziomu kształcenia odseparowywało je od Cerkwi Prawosławnej. Od tej pory religijność duchownych była całkowicie sprowadzona do odprawiania obrządków liturgicznych. Pop był bardziej urzędnikiem państwowym małego szczebla niż autorytetem moralnym.

Po ujarzmieniu Cerkwi prawosławnej przyszła kolej na Kościół katolicki. Rozbiory Rzeczypospolitej kilkakrotnie zwiększyły ilość ludzi wyznających wiarę katolicką. Kwestię tę uregulowała cesarzowa Katarzyna II (1729-1796), stwarzając jurydyczną podstawę funkcjonowania tego wyznania w kraju. Pragnąc podniesienia potęgi swego państwa i kontynuując poczynania Piotra I, caryca zrobiła rzecz nieoczekiwaną: zaprosiła Niemców do osiedlania się w granicach imperium, nadając im mnóstwo przywilejów, w tym także wolność religijną³⁰.

Manifest carycy zapraszał do Rosji chłopów i rzemieślników ze spustoszonych i biednych w owym czasie Niemiec. Koloniści byli osiedlani na pogranicznych ziemiach imperium. Nie znając języka rosyjskiego, skupiali się w osadach zamkniętych. Do ich zadania należało zagospodarowanie dzikich terenów. Badacze pomijają jedną bardzo istotną kwestię – taka ludność nie mogła zajmować się działalnością misjonarską. Katolicka emigracja była emigracją „za chlebem”. Polskie wpływy, pojawiające się w XIX wieku, całkowicie zmieniły sytuację, niosły ze sobą wicherzycielskie nastawienie do władz rosyjskich, któremu mogli ulec katolicy niemieckiego pochodzenia.

²⁸ Tamże, s. 215.

²⁹ Г. Ц. Д е В и л ь я р д о, Дух русского христианства, Мадрид 1962, s. 51.

³⁰ *Volk aum der Weg*. Немцы в России и СНГ 1763-1993, Stuttgart 1993, s. 43.

Z tym związany był protest wileńskiego gubernatora M. N. Murawiowa przeciw zsyłaniu Polaków do guberni saratowskiej, gdzie było duże skupisko katolików. Protest swój motywował wspólnym wyznaniem obu narodowości. Jego postawa jest wzorcowym przykładem łączenia narodowych i wyznaniowych dążeń³¹, kiedy wyznanie jest wskaźnikiem politycznej lojalności³².

Sprzyjające warunki dla rozwoju Kościoła katolickiego w imperium zaistniały wraz z objęciem rządów przez Pawła I (1754-1801). Car odwołał wiele z ukazów swojej matki. Zmiany te dotyczyły również Kościoła. Będąc osobą wierzącą, imperator zwiększył swobodę działań świętego Synodu, świadomy udziału duchowieństwa w życiu państwa, władca wprowadził odznaczenia dla kapłanów za osobiste zasługi³³.

Paweł I był jakby wcieleniem Ottona III na przełomie XVIII i XIX wieku. Jego wyobrażenia o roli panującego i uniwersalne myślenie otwierały przed nim nowe możliwości. W stosunku do katolików prowadził życzliwą politykę. Przyjął u siebie zakon maltański, wypędzony ze swojej wyspy przez Napoleona, i stał jego zwierzchnikiem. Przybliżył do siebie generała jezuitów o. Grubera i stworzył nowe możliwości dla działalności tego zakonu w imperium. Zaproponował Ojcu św. przeniesienie się do Rosji, aby uniknąć prześladowań ze strony Francuzów³⁴. W swoim życzliwym stosunku do katolików posuwał się do idei zjednoczenia Kościoła i Cerkwi, twierdząc: „Jestem w duszy katolikiem, starajcie się tylko przekonać tymi argumentami moich biskupów”³⁵. Prawdopodobnie taką życzliwość do katolików i brak ksenofobii do Polski i Polaków można wytłumaczyć wiarą cara, że jego prawdziwym ojcem jest były król Stanisław August. Uroczysty pogrzeb polskiego króla przy udziale całej cesarskiej rodziny zdaje się potwierdzać tę hipotezę³⁶. Niestety, zmienna polityka zarówno w kraju, jak i zagranicą, przyczyniła się do kolejnego przewrotu pałacowego w dziejach Rosji.

Następcą zamordowanego imperatora został jego syn Aleksander I (1777-1825). To był car-mystyk, upatrujący w historii swoją szczególną rolę. Miał bardzo wielki wpływ na życie Cerkwi i Kościoła Katolickiego, podporząd-

³¹ Л. Г о р и з о н т о в, Польский вопрос и конфессиональная политика самодержавия (30-годы XIX в. – начало XX вв), w: *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI-XX)*, red. J. Bardach, Warszawa 1999, s. 272.

³² С. В о л к о н с к и й, Мои воспоминания, т. II, Москва 1992, s. 55.

³³ К а р т а ш о в, Очерки, т. II, s. 555.

³⁴ Tamże, s. 556.

³⁵ А. В о у д о у, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu*, t. I, Kraków 1928, s. 33.

³⁶ А. R о м а н о в с к и, *Jak szukać Rosję?*, Kraków 2002, s. 42-43.

kowując je sobie o wiele bardziej niż jego ojciec. Już za rządów Katarzyny II francuska, katolicka (monarchiczna) emigracja osiedlała się w Rosji. Kontynuując politykę swojej poprzedniczki, będąc w czasie późniejszym inicjatorem odtworzenia Państwa Kościelnego, car miał do katolicyzmu dość życzliwy stosunek. Tak duże zainteresowanie Aleksandra I katolicyzmem tłumaczyć możemy jego dążeniem do uniwersalizmu po wojnie 1812 r. Interesował go on jako symbol jedności Europy. Prokatolicyzm ten, sięgając korzeniami mistyki masońskiej, dążył do modelu chrześcijaństwa bezwyznaniowego. Postawa cara po części udzielała się najwyższym dostojnikom.

Bardzo interesujące dla niniejszych rozważań jest zagadnienie dotyczące utworzenia Królestwa Polskiego w 1815 r. za rządów Aleksandra I. Łącząc Rosję i Polskę na zasadzie unii personalnej, imperator mógł posunąć się w przyszłości do „zbierania ziem polskich”. Byłoby to kontynuacją polityki imperialnej carów, dla której pytania o obrzędowość stawały się drugorzędne, gdyż car był zarazem głową Cerkwi. Mogłoby to stać się zwieńczeniem dzieła Piotra I: całkowite przyłączenie się do Europy i otwarcie Azji na jej wpływ. Na tej podstawie nasuwa się wniosek, że w tym czasie polskie i rosyjskie pragnienia były jednakowe i dotyczyły dążeń do utworzenia rosyjsko-polskiego mocarstwa³⁷. Jednak istniejący antagonizm narodowy oraz sprzeczny kierunek polityki imperialnej sprawiły, że nie zostały one zrealizowane.

Aleksander I tak jak jego ojciec, a może nawet jeszcze bardziej, był władcą o globalnym, uniwersalnym myśleniu. Z tego względu pojęcie „Rosjanin” znaczyło dla niego tyle, co poddany, człowiek lojalny wobec władzy, sumiennie wykonujący swoje obowiązki, niezależnie od miejsca zajmowanego w hierarchii społecznej. Takie rozumowanie było możliwe, gdyż nie nastąpiło jeszcze zjawisko uświadomienia narodowego wśród wielu narodów w Europie, które przyniosła Wiosna Ludów. Dopiero kilka lat później po śmierci Aleksandra I hrabia S. Uwarow utworzył formułę: „prawosławie, samowładztwo, ludowość”.

Niestety, pod koniec swojego życia car stał się bardziej konserwatywny. Zmiana poglądów była spowodowana tym, że zrealizowanie daleko posuniętej polityki imperialnej było możliwe wyłącznie przy zrozumieniu i okazaniu współpracy elit zarówno Rosji, jak i Królestwa Polskiego. Dla szlachty polskiej uczestniczenie w dalekosiężnych zamiarach cara było możliwe tylko pod warunkiem powrotu wschodnich granic Rzeczypospolitej sprzed 1772 r. Świadcząoby to, że Aleksander I był nie tylko imperatorem rosyjskim, ale rów-

³⁷ Tamże, s. 58.

niez królem polskim. Rosyjskie społeczeństwo wystąpiło ze stanowczym sprzeciwem wobec takich żądań. Dla cara oddanie ziem oznaczałoby przerwanie polityki Moskwy ostatnich 400 lat i stałoby się równoznaczne z „rozbiorem Rosji”.

Wraz z rządami cara Mikołaja I (1796-1855) zaczęła się nowa epoka dla Kościoła w Rosji. Imperator, będąc trzecim dzieckiem w rodzinie i nie mając szans na koronę, nie był chowany na władcę. Po przykrym doświadczeniu związanym z wystąpieniem przeciw niemu szlachty, cały czas był nieufny w stosunku do niej. Mawiał: „Szlachta rosyjska służy państwu, niemiecka – nam”³⁸. Poddawał wszystko swojej władzy, umiejętnie mieszając wątki narodowe i religijne według własnego upodobania. Bardzo nie lubił Polaków, rzekomo nauczony przez swoją niańkę. Na ich temat wypowiadał się w następujący sposób: „Znam tylko dwie kategorie Polaków: jednych, których nienawidzę, i drugich, którymi pogardzam”³⁹.

Po powstaniu listopadowym uderzył w Kościół jako ostoję polskości. Likwidował klasztory, zamykał kościoły, rusyfikował naród. Polskich żołnierzy z Cesarstwa Rosyjskiego kierował na Kaukaz, gdzie toczyły się przez wiele lat zaciekle walki. W swoich działaniach represyjnych nie ograniczał się do granic cesarstwa. Żołnierze oraz rekruci z 1831 r. pochodzący z Królestwa Polskiego również znaleźli się na Kaukazie⁴⁰.

Walcząc z Kościołem katolickim, szczególnie za rządów cesarza Mikołaja I, państwo zawsze trzymało się niewidzialnych granic. Kościół był likwidowany na płaszczyźnie strukturalnej, ale nie ideologicznej. W XIX wieku dogmatyczne rozbieżności między Cerkwią a Kościołem katolickim zwiększyły się, ale ich pokrewieństwo nie budziło żadnych wątpliwości u współczesnych ludzi⁴¹.

Społeczność rosyjska ostro reagowała na takie represyjne posunięcia. Łączyło się z tym wyrażenie współczucia dla Polski i tolerancji dla katolicyzmu. Z samowładztwem ideologicznie walczyła elita rosyjska, przedstawicielem której stawała się od urodzenia.

Krytyka całej przeszłości Rosji zabrzmiała z ust najlepszego jej przedstawiciela – szlachcica i oficera – P. Czaadajewa. Ten myśliciel jako pierwszy

³⁸ Н. Молчанов, Дипломатия Петра Первого, Москва 1984, s. 427.

³⁹ *Wielka historia powszechna*, wydawnictwo zbiorowe ilustrowane, napisali J. Feldman [i inni], t. VI: *Od Wielkiej Rewolucji do wojny światowej*, cz. 1, 1789-1848, Warszawa 1936, s. 654.

⁴⁰ Tamże, s. 648.

⁴¹ Горизонтов, Польский, s. 271.

zauważył jednostronność w ocenianiu przez Rosjan historii europejskiej. Twierdził, iż przyjęcie chrześcijaństwa od „umierającego Bizancjum” zatrulo młody organizm narodu rosyjskiego. Za rozłam obarczył winą Cerkiew, odrzucając tym samym tradycyjny pogląd na to wydarzenie. Przyczynę progresu zachodnioeuropejskiej cywilizacji upatrywał w jej katolickich korzeniach. Uważał, że chrześcijaństwo zachodnie sprzyjało powstaniu i rozwojowi idei socjalnych, stanowiących fundament zmian, zachodzących w Europie⁴². Poglądy Czaadajewa zawarte w *Pierwszym liście filozoficznym* nie zostały przyjęte w społeczeństwie oburzonej niszczycielską krytyką rosyjskiej samoświadomości oraz wyznania prawosławnego. Stanowisko autora ukazane w listach było zakwalifikowane jako przestępstwo państwowe, tylko symulowana choroba psychiczna uratowała go od srogich konsekwencji.

Zapatrzenie na chrześcijańską Francję w czasach Wielkiej Rewolucji Francuskiej zaczęło ustępować, natomiast dzięki szczególnemu wpływowi filozofii Schelinga, wśród inteligencji rosyjskiej zaznaczyły się elementy germanofilskie, niosące ze sobą nową wizję cywilizacji europejskiej. Tylko kraje protestanckie uważały się za postępowe, dlatego Rosja uznała, że należy je naśladować, czyli wyrzec się tradycji łacińskiej oraz światopoglądu katolickiego. Niechęć do katolicyzmu przeniosła się ze sfery religijnej na środowiska petersburskich i moskiewskich salonów, wyrażając się w ideach filozoficznych i socjalnych⁴³.

Być katolikiem lub sympatyzującym oznaczało wyrzec się bycia Rosjaninem. Katolickość identyfikowała osobę wierzącą z narodowością polską, tak samo jak prawosławie automatycznie czyniło człowieka Rosjaninem⁴⁴. W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że stosunek Rosjan do Polski był szczególny. Słowianofile, jako najbardziej nacjonalistyczna część rosyjskiej społeczności, mogą tu być najlepszym przykładem. Według ich ideologii Moskwa miała skupić dookoła siebie wszystkie ziemie słowiańskie dla ich bezpieczeństwa i pomyślnego rozwoju. Uczucia, które żywiono do wszystkich Słowian, nie rozprzestrzeniały się na naród polski, „zdrajców prawosławia i cara”⁴⁵.

Świat zamknięty jest światem doskonałym. Jednak od czasu wojen napoleońskich Rosja już nie była w izolacji umysłowej, lecz tylko politycznej. Wzmocnienie polityki imperialnej nastąpiło po sformułowaniu przez hrabiego

⁴² П. Ч а а д а е в, Философические письма. Письмо первое, в: Полное собрание сочинений и избранные письма, т. I, Москва 1991, s. 320-339.

⁴³ Д а н з а с, Религиозный, s. 251.

⁴⁴ Тамże, s. 271.

⁴⁵ Тамże, s. 254.

Sergiusza Uwarowa formuły: „prawosławie, samowładztwo, ludowość”, w której ten dygnitarz widział wielkość i potęgę imperium. Trafną uwagę zrobił z tego powodu W. Sołowjow: „Uwarow wysuwał jako podstawę edukacji prawosławie, będąc ateistą, absolutyzm, będąc liberałem, narodowość, nie przeczytawszy w swoim życiu ani jednej rosyjskiej książki, stale pisując po francusku lub po niemiecku”⁴⁶.

Podsumowując rozważania, należy zaznaczyć w rosyjskim prawosławiu brak chęci poznania drugiej strony, trwanie przy raz ustalonych stereotypach oraz szowinizm, tak religijny, jak i narodowościowy. Wszystkie te przymioty rosyjskiego prawosławia, łącząc się z racją stanu, sprzyjały wychowywaniu pokolenia Rosjan w niechęci do katolicyzmu i Polski. Brak zmian jest odczuwalny dotychczas.

BIBLIOGRAFIA

- Ц и м б а е в а Е., Русский католицизм. Забытое прошлое российского либерализма, Москва 1999.
- Ч а д а е в П., Философические письма. Письмо первое, в: Полное собрание сочинений и избранные письма, т. I, Москва 1991.
- К а р т а ш о в А., Очерки по истории Русской Церкви, Москва 1991.
- Р і к у с Т., Katolik w Rosji, Warszawa 2003.
- W a l i c k i A., Rosja, katolicyzm i sprawa polska, Warszawa 2002.
- В е н г е р А., Рим и Москва 1900-1950, Москва 2000.
- В и н т е р Э., Папство и царизм, Москва 1964.
- В о л к о н с к и й С., Мои воспоминания, т. II, Москва 1992.
- Р о м а н о в с к и А., Jak szukać Rosję?, Kraków 2002.
- Volk aum der Weg. Немцы в России и СНГ 1763-1993, Stuttgart 1993.

⁴⁶ *Wielka historia*, s. 654.

THE ORIGIN OF THE STEREOTYPE OF THE CATHOLIC
AND CATHOLICISM IN THE ORTHODOX RUSSIA

S u m m a r y

The problem of relations between Russia and the West, including the relation between Orthodoxy and Catholicism, is traditionally numbered as one of the most significant ones in Polish historical literature. The article presents the process of forming the stereotype of the image of the Catholic and Catholicism in Russia in the span of ten centuries.

Continuous meeting strangers in the times of Kiev Ruthenia did not give any grounds for a negative attitude towards foreigners due to their Latin rite. A poor level of Christianization of Eastern Slavs does not allow perceiving other reasons for the arising hostilities than political and economic ones.

The Tartar invasion broke the continuous history of the Ruthenian duchies and isolated the north-eastern ones from the others. It was in that period of isolation that the theory of the exceptional quality of the Moscow State originated, and of its particular role in the life of the surrounding nations. The religious factor served as a tool for policy of Russification and for making the other nations dependent.

The author of the article tries to point to theological backwardness of the Orthodox clergy, to the fact that they uncritically adopted the Greeks' attitudes, and then the attitudes of West European philosophers, towards Rome. It is exactly the lack of good knowledge of the subject and a close bond between religion and politics that does not allow the Orthodox Russians to enter a dialog with Catholics.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: katolicyzm, Rosja, prawosławie, nieprzyjaźń, uprzedzenie, konflikt, stereotyp.

Key words: Catholicism, Russia, Orthodoxy, hostility, prejudice, conflict, stereotype.